

Проф. др Раде БОЖОВИЋ*

НА ПУТУ ДО ЗАЈЕДНИЧКОГ ОТКРИВЕНОГ БОГА (Православље и Ислам)

Савремени човек није у стању да у целости представи значај који су на начин живота, културу и карактер народа оставили религиозни садржаји.

(М. Вебер)

Казна, освета и поробљавање представљају имаменто рађање људске и светске помрчине.

(Берђајев)

Мада се још од доба европске Просвећености често могло чути на Западу да је Бог умро а двадесети век кроз нагли развој различитих наука и технологија запретио још тежим облицима игнорисања духовно-религијског света, ипак из свести човека, из његових тврдо наслеђених културних и ритуалних образаца није лако било истиснути религијска осећања. Нарочито не код католика. Готово, да Бог може опет у збуњеној души савременог човека и васкрснути, јер време опште измућености нам све више потврђује да је Бог човеку, чак ако се Он и одрекао човека, потребан а са њим и религије. Стога Кјеркегорова мисао постаје више него опомињујућа - да ако човек макар и танком нити није закачен за религију, преостаје му да се обеси.

На жалост, не само на просторима Балкана, од давнина се често догађа да се племенити занос већине познатих светских религија претвара у криви пламен мржње и отровне несношљивости. Најчешћи кривци за то су, обично, ригидно атеистички школовани интелектуалци, недоучени свештеници свих вера и непросвећени свет који се увек плаши оног што је по Стросовој дефиницији "туђе". Нарасли атеизам у 20. веку (наравно, у извесном смислу од ове "пошасте" поштеђене су многе католичке средине), чини се, изазвао је седамдесетих година реакцију у фор-

* Аутор је редовни професор на Филолошком факултету у Београду.

ми буђења завидног занимања за разне облике религијског промишљања вањског света или пак за нову "евангелизацију" у којој, на жалост, преовлађује, најчешће, средњовековна форма религијског мишљења и понашања, далеко од оног, како каже Сабино, што је нудио дух Другог ватиканског концила. Оваква интерпретација религија је неизоставно унела немир у многе средине, нарочито оне вишерелигијске. Балкан је ову немилосрдну чињеницу дочекао, чини ми се, врло неспреман, па је уз нарасле (локалне/племенске) национализме ушао у нове религијске сукобе који су, изгледало је макар тако, били одавно заборављени у друштву које је, преко образовања, било заиста у великој мери световно и као такво прихваћено. Нарочито међу добрим делом муслиманског живота и још више међу тзв. припадницима православне културе.

О религијама које у својој духовној, односно идолошкој матрици имају уписану месијанску мисију, а такве су све три монотеистичке религије, а чини се посебно, више, Хришћанство и Ислам, није лако ауторитивно говорити а још мање аподиктички судити. Изгледа, у сваком случају, да је православни философ Берђајев био веома у праву када је говорио да човек самоспознајом отклања од себе ужасно и угрожавајуће осећање потиштености.

Нарочито је тешко данас, после бесмисленог рата и злочина у којима су непромишљено и не поштујући сопствене вере учествовале све три стране на територији бивше Југославије говорити о односу између Ислама и Православља, који су, стицајем непријатних историјских околности и турској окупацији, били у сталном граничном додиру и сукобу. Није наш епископ песник залуд о Крајини говорио: "Крајина- крвава хаљина". Ако су неки, нарочито у последњој деценији овога века, стално истицали да је Католичанство предзиђе Хришћанства, за Православље и Ислам се може рећи да су жртве доцније погрешне политике Османског царства.¹

Но, ако је о овим стварима, како рехох, тешко говорити, можда никада неће бити потребније говорити и писати него сада о Православљу и Исламу. Посебно о оним странама ове две у непосредном додиру вере (увек се мора имати у виду и водити рачуна о томе да је тзв. религијски додир много изазовнији од постојања појединих верских енклава унутар већинских религија) о којима се, често, с обе стране, не размисља довољно или се не жели тако, из оних или ових разлога, чинити. Либијски председник ал Гадафи је то добро схватио и често у овој последњој деценији о тој блискости између ове две религије говорио (истина, на један прилично политички упрошћен начин). Дух сваковрске сношљивости мора бити успостављен, јер је искуство мржње и освете превршило сваку меру разума и стрпљења. Из једне и друге средине, па и треће на овом простору, морају хитно бити екскомуницирани искључи-

¹ Нпр. Тимоти Вер (Timothy Ware, *The Orthodox Church*, Penguin books, 1976.) говори како су Турци били изузетно љубазни према "хришћанским субјектима" у 15. веку, да су "мухамеданци били толерантнији према Хришћанству него сами хришћани једни према другима у Реформацији". О односу између Западне и Источне цркве не треба ни говорити. Све је знано.

ви верници, односно квазиверници у име Живота и Бога који је за све монотеисте исти. Како је говорио Берђајев - ваља размишљати о богочовеку а не животињичовеку.

Када је западно Хришћанство сазнало за Ислам, ваља то данас посебно истаћи, није било мало теолога који су ову нову и последњу монотеистичку веру, "небеску" како говоре исламски богослови, сматрали као неку врсту ортодоксне, православне јереси. Исламска традиција често се позива на причу да је прва монотеистичка сазнања веровесник Мухамед добио од некаква сиријског ортодокса/монофизита, можда несторијанца, што му све, готово, дође исто. Такође ваља и овом приликом напоменути јасно да Ислам признаје Христа и његово учење и да је током своје историјске праксе, нарочито у арапском верском и културном окружењу, углавном поштовао хришћане. Штавише, у неким шиитским-срединама на посебан начин се уважавао утемељитељ Хришћанства и Син Божји, па је у граду Хили (Ирак) дуго владао обичај да се једном годишње на улазу у град, с опремљеним коњем, чекао Христ да дође. На шиитским мартирским приказанијима у ирачким светим градовима Нецефу и Кербели пре се могао прихватити као посматрач један Хришћанин него сунит. Можда се у тој и другим блискостима, о којима ће бити овде речи, може препознати она стална запитаност у нашој историји и духовности - због чега су, између осталог, православци лакше од католика прелазили у исламску веру. Позивање на богумиле је у односу на православце маргинално питање. Верујем у то.

ЉУБАВ. Управо стога што је велики део људског пролазног живота саздан на страху вредно би било ово моје ауторизовано излагање о неким блискостима између Православља и Ислама започети од оног феномена што чини најузвишенији и највреднији део нашег живљења: Љубави. Једна од најкраћих и најефикаснијих дефиниција три монотеистичке вере каже да је Јудаизам вера изабраног народа, Хришћанство љубави, а Ислам братимљења. Ипак, западно хришћанство изгледа мало другачије, у њему је између Бога и човека "склопљен" уговор, а у источној варијанти однос између бога и човека се заснива на љубави. Ислам може, на први поглед, да личи на западно хришћанство јер је његова теологија утемељена на правничком начину мишљења. Али то је, чини ми се, варка јер Ислам кроз братимљење препознаје човечанску љубав а кроз своје мистике, као и источно хришћанство, исказује планетарну љубав према Творцу. Љубав је Православљу давала оптимизам да се у не престаним сукобима са злом издржи живот, а Ислам је својим верницима уливао другу врсту оптимизма коју неки дефинишу као непрестану чежњу за рајем. Василије Велики је огласио РАЗУМ, СЛОБОДУ и ЉУБАВ, а нешто слично ће у 9. веку учинити рационалистичка школа мутазила у Исламу.

ГРЕХ. Из веома блиских схватања феномена љубави у овим двема верама проистекао је и њихов посебан однос према институту греха. Сасвим различит од оног у католичанству. У обема религијама грех има лични карактер. Антропологија греха не признаје колективни грех нити колективну одговорност за њега. У западној култури је бунт Адама и

Еве против Бога доведен до ступња колективног осећања греха, до антропокултурне фрустрације коју је Фројд својим духовитим разматрањем претворио, и изван религије, из тзв. првородног греха у вечити грех. У Исламу је Адамов пад врло једноставно, природно готово схваћен: од њега не почиње зло, нити је овај пад, како је то виђено у августиној теологији, улио човечанству склоност ка злу.² Зато је искупљење у Исламу и Православљу индивидуално и препуштено појединачном искупљењу, углавном без људског посредника (подсетимо се на страшну институцију индулгенција, новчаног откупа греха у западном хришћанству!). Јеванђеља носе "судски казнени карактер", али у Православљу "византијски богослови нису никад подлегли искушењу, да грех сведу на учење о законском преступу, који треба да буде суђен, кажњен или опроштен" (Ц. Мајендорф). Берђајев је ово оплеменио готово лирском контемплацијом да се он сваки дан моли за оне који пате од паклених мука с надом да те муке нису вечите. Хадиси, исламско Јеванђеље, ако се тако могу ствари поједноставити, на једном месту кажу: "Ако један човјек има много грјеха а нема довољно добрих дјела која би могла поништити и избрисати његове грјехе, Аллах га ће искушати бригом и тугом, да би му грјехе опростио".

БОГ и ЧОВЕК. Православље је, у својим најлепшим тенуцима деловања, водило човека-верника према његовом претварању или преобликовању у богочовека, Ислам према страху, што је, рекло би се, семитска одлика, од неизвршења религиозних дневних обавеза. Ипак, преко суфизма, исламске мистике, муслиман је тежио сједињавању с Богом кроз "вахдетул-цулус" (ар. седење у двоје), што се може разумети као стварање богочовека. Ове варијанте дивинизарења човека у Православљу и Исламу чине да се ове две религије, опет, сретну на духовном плану кроз живот монаха и суфија. Но, ова привлачна трансцендентална апстракција са привлачним мистичним набојем створила је у овим двома религијама, па према томе и културама, поприличан проблем. С једне стране на овај начин оне су претерано, ако се тако може рећи, "понародњаване", а с друге, монашки живот, живот у осами створио је духовног али себичног човека који је бежећи од неизвесности живота Богу, односно у осаму постао превише пасиван карактер, неприлагођен динамици живота и историје. Нарочито неприлагођен динамици светских економских кретања. Но, о томе ће бити још речи. Монашки/сифијски живот је створио и себичног човека, потро племенито замишљену саборност верника и браће.

САБОРНОСТ. Одвајајући се од заједнице, православни и исламски мистици показују да саборност има, у суштини, исто место у заједници верника у обема религијама. Јер назив за исламску богомољу, џамија, значи место окупљања, саборности.³

МИСТИКА. Аскеза као облик духовне гимнастике готово под-

² Е. О. Džems, *Uparedna religija*, Matica srpska, Novi Sad, 1978, str. 236.

³ На ар. "џамиун" је портицип активор од глагола "џамла" и значи сакупити. Другим речима џамија значи место које окупља вернике, место саборности.

једнако раширена у обема религијама створила је читава редове мистика, ових трансцендентних шампиона који су умирали опијени мирисом светости, чак ни на стваралачком религиозном плану, донекле изузимајући средњовековну Грчку и Русију, нису дали могуће резултате. И ту се монах или дервиш понео себично: своју духовност је љубоморно односио Богу на истину. Мистрично сједињење је постало главни циљ аскезе, али је Бог остајао тако далеко, недодирљив у својој савршености. Православље и Ислам се нису могли срести са рационалношћу као покретачком енергијом, као динамичним мотивом остварења света. Григорије Палама је заскочио Василију Великом а ал Газали (12. век) мутазили. Православље и Ислам нису умели, са тих разлога, да ефикасно сложе молитву и рад. Уместо рада они су заговарали мир. Селам алејкум, каже се међу муслиманима, што значи "мир с тобом". Мир у овима двома религијама, ипак, значи, пре свега, мир са самим собом.

Монашки и дервишки редови нису могли, попут бенедиктанаца, фрањеваца, исусоваца, језуита, духовни набој да претворе у социјално служење народу и вери. На Западу је чак и аскеза другачија, она добија један рационални карактер. Она је у служби и људима, јер се тако најбоље служи Богу. Протестантизам се, не само кроз пуританизам, може посматрати, вероватно пре свега, кроз однос према раду, јер се он третира као средство доказивања а ревносно вршење свога занимања служи као начин самопотврђивања и потврђивања пред Богом, као знак препознавања божијег милосрђа. Професионални рад је у служби и Бога и овоземаљског живота. Католичко зачеће ове идеје о служби Богу и људима протестантизам је претворио у правило модерног живота. У правило из којег се, са лукративних разлога, повремено и Бог искључује. Стога данас овакав однос према раду, професији и њиховом материјалном оваплоћењу на Западу више нико не осећа као религиозну дужност, нити већина људи у том односу препознаје обрасце ригидног некад религијског живота.

Дакле, актини живот је потиснут на маргине и у Православљу и у Исламу. Те стога обе вере, понекад, делују петрифицирано, као вечити пламен предака. Пред њима стоји тежак задатак, ако желе да издрже трку с материјализованим временом, да покрену стваралачку енергију у човеку, да му омогуће да потражи равнотежу између материјалног и духоног, да избегну инфериоран положај наспрам све робуснијег Запада, да се успостави заборављена динамика, да се унутар интелектуалног и религиозног бића ових конфесија схвати задатак човека у пролазном свету као његов активни однос према том свету. Оне морају да схвате да предани рад вреди колико и предана молитва, да се радом може потврдити човеково достојанство. Да радом, како то кажу (ипак исправно) марксисти, оплемене себе али и сам рад. И у Православљу и у Исламу верник мора да демистификује и дереификује рад да православлац држи на уму да је још апостол Павле рекао да "ко неће да ради, не треба да једе", а муслиман да памти Мухамедове речи да ваља да уреди живот на овоме свету како треба да ради за будући свет (ар. Ахирет) као да ће сутра умрети. Стварајући такву динамику рада православни и муслимани

ће лакше стварати заједнички свет и боље се разумети. Нарочито ако увек имају у виду да су на питању рада, односно економском питању, пала и два највећа царства у којима су биле оваплоћене исламска и православна цивилизација: арапски хилафет и византијско царство који никада нису умели да произведу капитал или у којима се никада није успело да се оствари феудализам каквог је изнедрила западна Европа. Зато су се Ислам и Православље нашли у истом рову, несрећном по много чему, против капитализма, али у рову који је био ископан из племенитих социјалних разлога.

СОЦИЈАЛНА ПРАВДА. Ту смо се нашли, ето, у новој прилици да укажемо и на то да су ове обе религије показивале, а и даље то чине, изузетну склоност да своје заједнице обавежу на што већу друштвену једнакост и економску солидарност, због чега су се чак и од неких учених оријенталиста третирали као непријатељи капиталистичком свету.⁴ Промене које су се догодиле у последњој деценији прошлога века треба да нам буду озбиљна опомена и права лекција.

РЕЛИГИЈА И СВЕЦИ. Опште је место, када се говори о Исламу, да он нема цркву. Боље је ипак, и тачније, рећи да он нема црквену хијерархију, али оно што га приближава Православљу и разликује обе конфесије од Католичанства јесте да немају јединствени верски центар, проблематичну институцију, тзв. папство. Уместо поштовања папе, које се често претвара у обожавање "божјег намесника" на земљи, тзв. народни Ислам и Православље су развили поштовање светаца.⁵ Свети људи су у обема релогјама најчешће бирани из редова аскета, односно подвижника. Али званични Ислам, нарочито вахибитски покрет, против тога се безуспешно бори, онако како су се некад у православној вери и култури борили око икона и њиховог значења иконокласти и иконопоклоници. Када је реч о овој последњој борби, неки, као Т. Вер, виде утицај Ислама који забрањује сликање живих створова и јер је краљ, односно халифа Језид три година пре отпочињања борби између супротстављених страна у Православљу наредио да се уклоне све слике-иконе из његовог краљевства.⁶ Наравно, што и Т. Вер напомиње, не треба испустити из вида ни раније пуританске тенденције у Хришћанству, па се стога може говорити и о обратном утицају.

Наравно да се овим успоредбама не могу исцрпсти још неке сличности између ове две религије, али се оне, као нпр. институције милосрђа, човекољубља, есхатологија и космолошка и етичка учења, могу посматрати као општа, односно типолошка места у готово свим религијама и верама света. Макар у неким својим сегментима и структурама. Такође би се пажљивим рашчитавањем православне и исламске догматике и теолошке литературе, разноврснијим компаративним размишљањем овај понуђени читаоцима скромни инвентар заједничких идеала али можда за данашње време понекад и заблуда у овим двама верама, могао

⁴ Видети у А. Guillaure, *Islam*, Pelican books, 1977.

⁵ На ар. "валија", једнина "вали".

⁶ Т. Ware, *op. cit.*, p. 38.

и значајније проширити. Добра воља је, ипак, за сваку стар одлучујућа. Зато, увек ваља држати на памети да нас разлике не раздвајају већ само обогаћују и да је свет довољно простран и штедар за разумне и сношљиве људе.

Prof. Rade BOŽOVIĆ, Ph.D.

*ON THE ROAD TO THE COMMON REVEALED PINE
(ORTHODOXY AND ISLAM)*

The summary

In the last decade, the Balkans have faced another religious conflict, cause by both internal and external facts. Unfortunately, this was not an exemption. The religious military conflict still lasts among the Christian world itself. It is happening because of the extreme intellectuals and uneducated, non-tolerant priests. Being at the border line with Islam, the Orthodoxy, as well as Islam can not observe some interesting spiritual religious values, that clearly bring them together. This is happening although, even during the Roman Empire in some western-Christian circles, the Islam was marked as a orthodox schism. It seems probable that all this make possible to understand better why in the past the Orthodox population had more easily converted to Islam, comparing with the member of the other confessions. From that point of view, the institutions of love, sin, unity, social justice, respect of the saints had been observed in both religions.